

Musiqa San'atning Pedagogik Shakllanish Jarayonlari

Shahrisabz davlat pedagogika instituti
San'atshunoslik kafedrası o'qituvchisi
Tursunov Husniddin Isomovich

Tel: +998-91-644-28-52

E-mail: husni2021@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolaning mazmuni shundan iboratki, maqolada musiqa san'atining tarixiy xodisalari, Markaziy Osiyo hududlarida yashab kelgan xalqlar madaniyati rivojlanish jarayonlari haqida so'zyuritildi.

Tayanch so'zlar: burg'usimon puflama, daf, chang, qo'sh nayli, vin, barbat, tanbur.

Musiqa san'ati eng qadimgi davrlardan Markaziy Osiyo hududlarida yashab kelgan xalqlar madaniyatining ajralmas qismi hisoblangan. Uning yo'nalishlari, janrlari, shakllari o'zbek xalqining ajdodlari bo'lmish hozirgi O'rta Osiyo, Afg'oniston, Pokiston, Eron va Sharqiy Turkiston hududida yashagan qadimgi sug'diylar, xorazmiylar, parfiyaliklar, baqtiriyaliklar ijodiy faoliyati va tafakkurining mahsuli sifatida asrlar davomida shakllanib taraqqiy etib kelgan. Shuningdek, bu san'at turining rivojlanishiga Xitoyning shimoliy chegaralaridan to sharqiy Yevropagacha cho'zilgan ulkan mintaqaning dasht, o'rmon-dasht, tog'li o'lkalarida yashagan (skif, savromat-sarmat, sak-massaget) xalqlarning ta'siri ham nihoyatda katta bo'lganligini hisoblovchi dalillar yetarli. Musiqa san'atining tarixiy shakllanish jarayoni dastlab, tabiat hamda tevarak-atrofdan sodir bo'layotgan voqea-hodisalarni tushunishga harakat qilishga bo'lgan ehtiyoj sifatida ilk mifologik tasavvurlar ta'siri ostida kechib, keyinchalik koinlar boshchiligida o'tkaziladigan turli marosimlarning ruhiy-ma'naviy o'tkaziladigan turli marosimlarning ruhiy-ma'naviy oziqa mazmuniga aylangan. Musiqa san'atini takomillashuvi shaharlar madaniy hayotining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, uning ildizlari eramizdan avvalgi ikkinchi ming yillik oxiri va birinchi ming yillik boshlariga borib taqaladi. Ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi, turli xil kasb-hunarlarining paydo bo'lishi va taraqqiyoti, xalq bayramlari, diniy marosimlar, shuningdek, saroydagi har xil tadbirlarni o'tkazish uchun xizmat qiluvchi maxsus tayyorgarlikni o'tagan kishilar, ya'ni, musiqachilar qatlamining shakllanish jarayonini tezlashtiradi. Umumiy maqsad asosida birlashgan musiqachilar, sozandalar, raqqosalar qo'yinki, butun san'at ahli, ajdodlari tomonidan qoldirilgan musiqiy-ma'naviy merosni o'rganib, boyitib uni ustoz-shogird an'alarini davom ettirgan holda keyingi avlod vakillariga yetkazish yo'lida jonbozlik ko'rsatishgan.

Bunday toifadagi kishilar faoliyatining dastlabki kurtaklari esa o'z davrining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda koinlar jamoasi muhitida ildiz otdi. Insonning ichki ruhiy kechinmalari, yashash, hayot, o'lim bilan bog'liq mushohadalari kundalik munosabatlar doirasidagi voqea va hodisalarga nisbatan ta'sir ostidagi mushohadalari, yaqqol ifodasi musiqiy ohanglar sadosi tarzida, jilolanib baralla yangray boshladi. O'z navbatida musiqa xalqining ruhiy-emotsional tuyg'ulariga ta'sir etish hodisasini olgan koinlar uchun mafkuraviy qurol, ya'ni ta'sir ko'rsatish vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Gerodod cho'l va dashtli hududlarda yashovchi massagetlar bir joyda to'planib, koin boshchiligida ulkan gulxan atrofida Hum (Xaoma) o'simligi mevasi va barglarini olovga tashlab, uning inson ruhiyatiga ta'sir etuvchi tutuni ta'sirida mastlik holatida junbushga kelib, qo'shiq aytib raqsga tushishlari haqida ma'lumot keltiradi: "...ularda yana bir daraxt borki, uning mevasini avaylab terib oladilar. Keyin gulxan yoqib, atrofiga o'tirib haligi mevadan olovga oz-oz tashlab, chiqqan tutunni hidlashib, xuddi elinlar may ichib mast bo'lgandek kayf

qilishadi. Haligi mevalarni tashlaganlari sari kayflari osha borib, oxirida o'yin tushib qo'shiq kuylashadi"¹

Chertma musiqa asboblari ijrosida o'tkaziladigan qadimgi marosimlar va ularda ijro etiladigan qo'shiqlar, raqslar haqida dastlabki manbalarki, manbalardan biri sifatida Saymali tosh (Farg'ona vodiysi) petrogliflari hikoya qiladi. Tog' qoyatoshlarida tasvirlangan musiqa asboblardan biri daf sozi bo'lib, uning asosini o'rtasidan teshik hosil qilingan hamda aylana shakliga keltirilgan, teri bilan qoplangan ulkan tosh tashkil qilgan.

“Shohnoma”da yozilishicha daf va qayroq chertilganda hosil bo'ladigan tovush va sadolar shoh Zaxxonning bosh og'riqlarini ma'lum muddat qoldirishga xizmat qilgan. Bu afsona qurbonlik marosimi bilan uzviy bog'liq bo'lib, hayvon terisi qoplangan tosh, hosildorlik mabudi ishonchi (kul'ti)ning ajralmas qismi, belgisi sifatida namoyon bo'ladi.

Baqtriyaning qadimgi taxti Sangin shahari xarobalaridan topilgan Saroy mehrobidagi qo'sh nayli musiqa asbobi (avlos)ni chalib turgan go'zallik, nafosat, suv, nabotot ilohasi hisoblangan Silena-Marsiya haykali ham qadim zamonlardan boshlab ushbu hududlarda musiqa madaniyati qanchalik darajada rivojlanganligini ko'rsatadi.

Shuningdek, ibodatxona xarobalaridan bir-biriga ulangan suyaklar birikmasi hamda gilli qotishmalardan yasalgan, puflab chalinadigan sozlar ham topilgan.

Qo'shnayli avlos musiqa asbobi.

Ushbu asbobni chalayotgan qiz.

Yakka xudolikni targ'ib qiluvchi din sifatida zardushtiylikning vujudga kelishi va asrlar davomida ushbu hududlarda hukmron din mavqeyida unga e'tiqod qilinishi musiqa san'atining tadrijiy rivojlanishi va jarayoniga nihoyatda ulkan ta'sir ko'rsatdi.

O'rta Osiyo xalqlari ma'naviyatining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan ilmiy-tarixiy, diniy-falsafiy va axloqiy-ta'limiy asoslar, avvalo, payg'ambar Zardusht tomonidan yaratilib, shakllangan zardushtiylik ta'limoti bilan aloqador.

Zardushtiylik ta'limoti minglab yillar davomida yashab faoliyat ko'rsatib kelgan insonlarning jamiyat va tabiatga bo'lgan munosabatlarining in'iqosi sifatida shakllangan.

Zardushtiylik ta'limotining muqaddas kitobi hisoblangan “Avesto” bitiklarida ilgari surilgan g'oyalar esa ajdodlarimiz hayoti, turmush tarzi, urf-odatlarini, diniy e'tiqodi va aqidalarini o'zida mujassamlashtirgani shubhasizdir.

Zardushtiylik ta'lim jarayoni yakunida egallashi shart bo'lgan bilimlar qatorida musiqa bilimi, musiqiy madaniyat yo'nalishi asosiy o'rinlardan birini egallagan.

O'rta Osiyoda musiqa madaniyatining rivojlanishi va nomoyon bo'lishining muhim qirrasini harbiy qo'shin, muntazam armiya faoliyati bilan bog'liq holda nomoyon bo'ladi.

Tarixdan ma'lumki, eramizdan oldingi VII asrdayoq ajdodlarimiz o'zlarining aniq qoida-

¹ Qadimgi tarixchilar O'rta Osiyo haqida. -T.: 2008-y., Yurist-media nashryoti, 53-b.

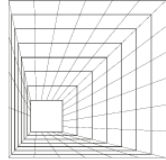
qonunlariga bo'ysungan, tuzulma sifatidagi muntazam armiyaga ega bo'lgan. Turli xil turdagi qo'shinlardan tuzilgan armiya tarkibida harbiy musiqachilar ham alohida o'rin egallagan. Plutarx parfiyaliklar armiyasida qozonsimon urma zarbli asboblardan keng foydalanilgani to'g'risida hikoya qiladi. Chunonchi, 53-yil 9-may kuni Krass boshchiligida rimliklar armiyasi parfiyaliklardan qaqshatqich mag'lubiyat alaminini tortadi. Jang oldidan o'zlarini ruhlantirish va dushmani vahimaga solish maqsadida parfiyaliklar atrofida mis qo'ng'iroqlari ilib qo'yilgan, teri tortilgan ulkan chertma asboblarini chalib shovqin-suron ko'targanlar. Bu harbiy usulda keyinchalik, Iskandar Zulqarnayn, Chingizxon, Amir Temur kabi jahongirlar ham yurishlarida keng foydalanishgan.

Harbiy harakatlar va marosimlar o'tkazilishi davrida ba'zi musiqa asboblari harbiylarning qurol-aslaha, tug', bayroq, tamg'alari qatorida muhim ramziy belgi vazifasini bajargan. Masalan, truba puflama sozi harbiy qo'mondonning alohida ajratish belgisi hisoblansa, idiofon-jom, aerofon-nay kabi musiqa asboblari shohlarning ramziy belgisi sifatida qabul qilingan. Membrafon - ulkan zarbli soz esa lashkarboshilarga topshirilgan. Tabira, charos kabi musiqa asboblari ham qo'shin tarkibidagi harbiylarning lavozimlarini ajratish va belgilashda xizmat qilgan. Panjikentdan topilgan, burg'usimon puflama sozlardan iborat harbiy ansambl va uch boshli, uch ko'zli, olti qo'lli xudoning bo'ynidagi burg'u asbobi ushbu asbobning harbiy musiqa amaliyotida keng qo'llanilganidan dalolat beradi. O'z navbatida burg'u musiqa asbobi muqaddas hisoblangan. "Avesto"da yozilishicha, qattiq qish kelib, barcha tirik jonzotlarning qirilib ketishi xavfi tug'ilganda tangri Ahura Mazda shoh Jamshidga oltin burg'u hadya qiladi. Shoh burg'uga puflanganda yer yorilib, inson va hayvonlar oltin burg'u sadolari ostida Jamshid qurgan yer ostidagi shahar - varlarga kiradilar. Hozirgi Buxoro Navoiy viloyatlari hududlarida Varaxsha, Varzonze, Varozun nomi bilan ataluvchi manzilgohlar borligi ham ushbu hududlar insoniyat beshigi, yuksak madaniyat va ma'naviyat o'chog'i bo'lganligini yana bir karra isbotlaydi.

Burg'u puflayotgan malika tasviri. Varaxsha.

Saroy marosimlarini yuqori sifatda, ko'tarinkilik kayfiyatida tashkil etish jarayonida ham musiqa san'atining alohida xususiyatlari ko'zga tashlangan. Saroy musiqa san'atining alohida xususiyatlari ko'zga tashlangan. Saroy musiqa amaliyoti shoh xizmatlaridagi falakiyotshunoslar tomonidan qat'iy belgilangan qoidalarga amal qilingan holda o'tkazilgan. Shundan kelib chiqib, haftaning har bir kuni ma'lum bir mashg'ulotlarni bajarishga ajratilgan. Masalan: shanba kuni hukmdorlar ko'pchilik hollarda majlislar chaqirib, tegishli ishlarni mas'ul kishilarga bajarishni tayinlasa, yakshanba kuni mamlakat ichki muammolarini hal qilish haqida bosh qotirib, qonunchilik masalalari bilan shug'ullangan. Dushanba kuni ovga chiqib, seshanbada chavandozlik, kurash va har xil harbiy o'yinlar bilan mashg'ul bo'lganlar.

Chorshanba kuni mamlakatning tashqi ishlariga ajratilib, qo‘shni va uzoq davlatlar elchilari qabul qilingan. Nomalar, maktublarga javob xatlari bitilgan.

Mamlakat boshqaruv apparati xodimlari, viloyat va shaharlar hokimlari, oqsoqollar, qabila, turli xalq va millat vakillari, urug‘ boshliqlari chorshanba kuni qabul qilinib, davlat ahamiyatiga molik muhim masalalar hal qilingan. Shuningdek, qurilish masalalari muhokama qilinib, shahar, qo‘rg‘on, mudofaa istehkomlari, karvonsaroylar, sihatgohlar, ko‘priklar, hammom, maktab hamda ibodatxonalar qurilishi bo‘yicha fikrlar, takliflar o‘rganilgan. Tegishli ko‘rsatmalar berilib, qarorlar qabul qilingan. Juma hafta kunlarining “ko‘rki”, “bezagi” hisoblanib barcha ishlardan bo‘shagan hukmdorlar turli xil ziyofatlar, tantanalar uyushtirganlar. Hukmdor va atrofida qililgan ma‘naviy ozuqa olishi, vaqtuxushlik qilishlari maqsadida musiqachilar, ko‘zboyllovchilar hamda boshqa san‘at turlari vakillari taklif qilinib, ko‘ngilochar chiqishlar qilishgan.

Shuningdek, ilm ahli, tarix, falsafa, falakiyotshunoslik, musiqa adabiyot, notiqlik, stilistika, mantiq, matematika, tibbiyot kabi fanlar bo‘yicha zamonasining yetakchi fuzaloyu olimlari bilan suhbatlar va munozara kechalari o‘tkazilgan. Musiqa san‘atiga alohida o‘rin ajratilib, dunyoviy “farxangiston” va diniy “dabiriston” maktablari vakillari chang, vin, barbat, tanbur hamda puflama cholg‘u asboblarini erkin tarzda chalib, diniy hamda qahramonlik mavzularida qo‘shiqlar kuylangan. Saroy musiqasi mazmunida “Yazdon Ofarid”, “Oina Jamshed”, “Xurushi Mug‘on” kabi diniymarosimiy qo‘shiqlar, tirik tabiatni inson bilan uyg‘unlikda his qilishga intilish natijasida yuzaga kelgan “Bog‘i Shirin”, “Romishi jon”, “Mushkuya” kabi lirik qo‘shiqlar qahramonlik mavzusidagi “Surudi pahlavon”, “Surudi mazandaron”, “Xurosoni” kabi qo‘shiqlar o‘z aksini topgan.

Ikki daryo oralig‘ida yashaydigan xalqlar qo‘shiqlari mazmunida, tabiatda hodisalari hamda mavsumiy o‘z-garishlarga munosabat tarzida “Oroishi Xurshed” (“Quyosh jamoli”), “Farruhro‘z” (“Go‘zal kun”), “Sabzai bahor” (“Bahor ko‘klami”), “Guljam” kabi qo‘shiqlar ijro etilgan. Qadimgi bayramlar ham turli musiqiy janrlar va shakllarning paydo bo‘lishida rol o‘ynagan.

Ahura Mazda tomonidan dunyoni yaratish boshlangan dastlabki kun hamda afsonaviy shoh Jamshidning taxtga o‘tirish kunlari zardushtiylar tomonidan Navro‘z bayramining nishonlanishida o‘z aksini topadi. Navro‘z bayrami bilan “Nozi navro‘z”, “Navro‘zi buzurg”, “Navro‘zi Qayqubod”, “Navro‘zi Haro” kabi qo‘shiqlar sirasiga kiradi. Islomgacha davrda ajdodlarimiz musiqa madaniyatining rivojlanishi va taraqqiyoti sosoniylar hukmronligi davri (22-65-yillar)da yuksak pog‘ona va cho‘qqilarga ko‘tarildi.

Bu davrda ko‘plab tarixiy-badiiy, falsafiy, didaktik hamda musiqaga oid asarlar yozilgan. Ular jumlasiga: “Xusrav Kavatan o‘rizak” (“Xusrav Kavatan va uning mahrami”), “Traniknoma” (“Qo‘shiqlar kitobi”), “Ayni Xvarsandix” (“San‘atning nazariy va amaliy qoidalari”) kabi bebaho asarlarni kiritish mumkin. Musiqiy taraqqiyotning cho‘qqisi sifatida qo‘shiqchi, sozanda, bastakor hamda yirik musiqa nazariyotchisi, sosoniylar davlati hududlarida yashovchi xalqlar tomonidan yaratilgan musiqa merosini umumlashtirib, ma‘lum tizimga solgan Borbad (585-638-y.) ijodini misol qilib keltirish mumkin. Borbadning ijodiy merosi mana bir yarim ming yildan beri musiqashunoslar avlodi tafakkurining shakllanishiga ta‘sir ko‘rsatib, hayratlanitirib kelayotgani sir emas. Ayniqsa, “Xusrav Sarvod”, “Srot-I Xusrav”, “Xusravoni-at” kabi musiqiy asarlari keyingi davr musiqa madaniyatining rivoji uchun poydevor vazifasini bajardi. Borbad qadimgi kosmologik hamda astrologik tasavvurlarni o‘z mazmunida jo qilgan mavjudot musiqa materiallarini tizimga solib, hafta, oy va yil kunlari uchun davriy yangilanib turadigan maxsus qo‘shiqlar taqvimini yaratdi. Bu taqvim yettita “Shoh qo‘shiqlari” hamda 30 va 360 ta qo‘shiqlar guruhlarini o‘z ichiga olgan. VII asrga kelib arablarning Markaziy Osiyoga qilgan harbiy yurishlari ta‘sirida ulkan hududlarning bosib olinishi hamda ushbu hududlarda

islom dinining yoyilishi natijasida xalqimizning islomgacha davri musiqa san'ati bosqichi nihoyasiga yetdi.

Mazmun va mohiyat jihatidan tamomila yo'g'rilgan islom musiqa madaniyati bosqichi shakllana boshlandi. Masalan, Rustam va uning janglari, malika Taxminaga bo'lgan muhabbati, tanimagan otasi qo'lida qatl qilingan o'g'li Suhrobning o'limi to'g'risida hikoya qiluvchi qo'shiqlar mustaqil marosim tomoshalariga aylanib ketgan. Keyinchalik bu qo'shiqlar tojik xalqining ajoyib eposi – "Shohnoma"da o'z aksini topdi. Rustam, Siyovush va boshqa bahodirlar to'g'risida afsonalar sikli yaratildi. Xudolarga sig'inish bilan bog'liq bo'lgan turli xil marosimlarda ham qo'shiq aytilgan. Bu haqda "Avesto"da bayon qilingan. "Avesto" gimnlari (yashtlar)ning o'zi rechitativ tarzida ijro etilgan. Gimnlar xor bo'lib aytish mumkin bo'lgan band va takrorlanuvchi naqoratli yarim nasriy, yarim vaznli rivoyatlardan iborat bo'lgan. Xudolarga sig'inish bilan bog'liq bo'lgan marosimlarda muqaddas olov atrofida qo'shiq aytilgan, raqs tushilgan. Xalqning bayram marosimlari, masalan: bahorda kun va tunning baravarlashuvi-Navro'z keng tarqalgan edi. O'rta asr yozuvchilari musiqaning mehnat marosimlaridagi roli, insonning musiqani olam tuzilishi bilan, tabiatdagi o'lish va tirilish haqidagi miflar bilan bog'lashga bo'lgan intilishlarini ham ko'rsatib o'tganlar. O'rta Osiyoning yirik davlatlari hududida vujudga kelgan zo'ravonlikning mustahkamlanishi ulami atrofda davlatlar bilan yanada yaqinlashtirdi.

Markaziy Osiyo (eramizdan oldingi IV asrdan eramizning III asrigacha) Aleksandr Makedonskiy davlati tarkibiga, keyinchalik esa Grek-Baqtriya podsholigi tarkibiga kirgan edi. Markaziy Osiyo tarixida antik deb nomlangan bu davr madaniyatda aks ettirilgan. Grek musiqa asboblarning tasviri saqlanib qolgan. Masalan, Ayritom frizida qo'sh avlosni uchratish mumkin.

Qadimgi Markaziy Osiyodagi antik madaniyatning ko'pgina musiqa asboblari (nay, ud, doira) sof mahalliy xususiyatlar mavjudligini ko'rsatib berdilar. Mahalliy an'analarning yunon, hind va boshqa an'analardan chatishib ketishi sozlarda ham aks etgani o'sha davr madaniyatining o'ziga xos xarakterda bo'lganini nazarda tutadi. Garchi, Gretsiyaning Markaziy Osiyo musiqa madaniyatiga ta'sirini o'rta asrdagi o'rta osiyolik olimlarning musiqaga oid risolalarida uchratish mumkin bo'lsa ham, vaqtlar o'tishi bilan bu ta'sir yo'qola bordi.

Kichik terrakotiv haykaltaroshlik Markaziy Osiyo antik madaniyatining yorqin yodgorligi hisoblanadi. Afrosiyob (qadimgi Samarqand shahrining o'mi)dan topilgan ko'pgina haykalchalarda aksariyat nay, ud, doira chalayotgan sozandalar tasvirlangan. Ko'plab topilgan haykalchalar musiqaning sug'dlar va ularning poytaxti bo'lgan Samarqand hayotidagi ahamiyati to'g'risida guvohlik beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. T.Ye.Solomonova, O'zbek musiqasi tarixi. -T., 1981-y.
2. I.Rajabov, Maqomlar masalasiga doir. -T., 1963-y.
3. O.Matyoqubov, Maqomot. -T., 2004-y.
4. Qadimgi tarixchilar O'rta Osiyo haqida. -T.: 2008-y., Yurist-media nashryoti, 53-b.